ледзеўся — быў у самай лагчыне. Толькі тут неяк было ўсё па-другому. Здрапежана дарога, стаптана жыта, над лажком падняўся быў пыл і цяпер асядаў, не даючы дыхаць.

На дарозе, на пяску былі сляды ад падкаваных ботаў.

«Пятнаццаць... Дзевятнаццаць... — Алёшка не змог злічыць, колькі тут прайшло людзей, зблытаўся. — Як хто кароў з усёй вёскі перагнаў цераз дарогу...»

Да жоўтага каменя ён падышоў паволі-паволі.

Тут, здавалася, нічога не змянілася. На тым самым месцы стаяла зялёная скрынка з апаратам, ля яе роўненька ляжала новенькая пілотка, гэтак жа на каленях стаяла дзяўчына ў ваеннай форме. Толькі дзяўчына неяк нізка схілілася над каменем, выпусціўшы з рук трубку. Густыя светлыя валасы ўпалі ёй на лоб і схавалі твар.

У Алёшкі задрыжалі ногі. Ён падышоў да самага каменя і кашлянуў, спалохаўшыся сам.

Ніхто не адгукнуўся. Наўкола было неяк надта ціха. Пасля недзе над Крайскам загудзелі самалёты. Алёшка зірнуў туды, у бок могілак, пасля на дарогу.

Правады — чырвоны і сіні — былі перарэзаны ля самага каменя...

Тады ён успомніў, што Амяльян казаў, калі што якое, — бегчы ў Крашчанку, дзе стаяць нашы. І ён пабег, выціраючы кулачкамі з твару халодны пот.

На поле ў лагчыну, што вяла да Крашчанскага лесу, поўз туман. Поўз з возера, дзе на беразе стаяў белы млын. На полі ўставала з зямлі прытаптанае жыта, падымала нанач угару каласы — расло. Недзе крычала перапёлка: «піць-палоць», чыкалі і чыкалі конікі. У Крашчанскім бары блісkалі агні і ракаталі танкі.

Яны і заглушылі былі сухі стрэл у жыце...

Алёшка пачуў толькі, як яго моцна тузанула за кашулю на грудзях; пасля яму здалося, што ён упаў на мяккую капу сена і напароўся на зуб ад вілак. Дзіва: не балела і не хацелася плакаць.

Ён бачыў яшчэ, як у жыце краталіся чорныя цені, бачыў, што цямнее і шарэюць, стухаючы, чырвоныя палосы над лесам, дзе зайшло сонца.

Пачуў, што выехала з-пад дзяжкі кашулька і выпалі пісьмы. Ён хацеў іх падняць, ён вунь як хацеў іх падняць... Але над галавой зазвінелі камары. Іх цэлае поле... Яны засціла-юць вочы: нічога не ўгледзіш...

Пасля стала ціха-ціха.

1962

ВЯЧАСЛАЎ АДАМЧЫК

(1933—2001)

УРОК АРЫФМЕТЫКІ

Празрысты верасень. Ранняя восень... Мне ўспамінаецца дарога з нашае вёскі ў мястэчка: зялёнае, крышку ліловае, яшчэ нядужае жыта на ўзгорках, маладыя сасняkі за жытам, сыры пах скошанае атавы аднекуль з блізкіх балот, белыя хаты з краю мястэчка, чыгуначны пераезд, раптоўны свісток сцэпшчыка і цяжкае лязганне вагонаў каля станцыйных складоў, гоман людзей, што стаяць за хлебам, каля орсаўскага магазіна. І нарэшце школа: яе цынкавы дах праз рэдкія сосны здалёк блішчыць светлым нерухомым азярцом.

І мой пяты клас, што супаў з апошнім годам вайны.

...Кожнае раніцы, перад першым урокам, уся школа выстройвалася ў калідоры, і вучань з дзесятага класа, лысы і, мне здавалася, гэтакі самы стары, як усе настаўнікі, чытаў нам зводкі Саўінфармбюро. І я ўяўляў, як нашы салдаты лёгка бяруць гэтыя белыя з чырвонымі чарапічнымі дахамі нямецкія гарады, якія бачыў я на паштовых картках, што прысылаў недзе з фронту з Германіі да мае мамы яе брат — мой дзядзька.

Мне думалася, што вайна была неразборліваю і страшэнна цяжкаю толькі ў нас. Наша школа пахла лякарствам, і ля плота валяліся доўгія бінты, парудзелыя ад крыві, — ка-

залі, што ў нашай школе размяшчаўся медсанбат, — і скрозь па ямах у смецці ржавелі пустыя кулямётныя ленты, падобныя на хрыбты нейкіх страшэнных вужакаў.

За школаю едкім, удушлівым гарам пахла свежае пажарышча, і ў тонкай сасне маладою цягучаю смалою заплываў незаржавелы асколак ад бомбы.

Напамінак пра вайну прыносілі ў нашу школу і настаўнікі: на іх было ўсё вайсковае — кірзавыя боты, зялёныя не перашытыя яшчэ галіфэ, кіцелі з петлямі ад нядаўніх пагонаў.

У фізрука на галаве тонкаю маладою скуркаю дыхала глыбокая рана. Ён расказваў нам, як хадзіў у тыл да немцаў браць «языка». Пра рану ў яго мы чамусьці не пыталіся.

Ды з мужчын, што выкладалі ў нашым класе, было усяго два: гэты самы фізрук — худы, высокі, адзеты ва ўсе старое, падношанае, у чаравіках з падранымі і сашчэпленымі медным дротам насамі, і дырэктар школы: казалі, татарын, нізкі, пругкі ў нагах, круты плячыма. Касаватыя вочкі яго млява блішчалі, калі ён уваходзіў у клас, туга падпяразаны шырокаю папругаю паверх гімнасцёркі і накінуўшы наапашкі доўгі шынель. І калі ён зачыняў дзверы, шынель з яго падаў. Ён паднімаў шынель, кідаў яго на парту і садзіўся на парту сам, ставячы адну нагу на сядзенне.

Дырэктара мы не баяліся: адказвалі ўрок гісторыі заўседы з месца і нават чыталі слова ў слова з падручніка, што ляжаў за спіною ў папярэдняга вучня, а пераростак Капейка з апошняе парты праз жалезную ручку страляў у нашыя патыліцы размоклым у роце хлебам.

Настаўніцы былі найбольш пажылыя. Яны туга закручвалі вакол шыяў цёплыя хусткі, як нашы мацяркі, і, як нашы мацяркі, насілі гэткія самыя прыпаленыя на галяншчах валёнкі. Толькі адна Часлава Карлаўна — маладзейшая за ўсіх, далікатная з твару, з прыгожым, дзіўным для мяне прозвішчам — Вератынская — прыходзіла ў школу кожны дзень па-новаму і хораша адзетая. Ласкава з намі віталася, нязвыкла кіўнуўшы галавою, лёгка і сцішна ўсміхнуўшыся куточкам вільготнага, як у дзіцяці, рота, — шчодрагустыя яе валасы свежа рассыпаліся, мякка адсвечваючы залацістай чырванню, і на вушах мігатліва калыхаліся цяжкія завушніцы.

У класе наставала цішыня, толькі за вокнамі тамліва шумелі і роўна пахістваліся блізкія сосны, і на апошняй парце, змарыўшыся за доўгі перапынак, густа адсопваўся Капейка.

Часлава Карлаўна бязгучна адстаўляла крэсла далей ад стала, абедзвюма рукамі туга прыгладжваючы каля ног спаднічку, садзілася, раскрывала журнал, правярала, ці ўсе ў класе, і ішла між партаў, праглядала нашыя сшыткі, — а выкладала яна арыфметыку, — коратка прыпыніўшыся каля кожнага з нас: на нашыя твары ад яе ружовага світара падала агністае святло, і мы на нейкі час дзіўна і нечакана радасна харашэлі.

А я кожны раз з нейкай шчымлівай затоенасцю чакаў гэтага агністага непякучага святла, ледзь улоўнага хмельна-прыемнага паху духоў, раптоўнай яе блізкасці, калі яна нагіналася нада мною, лёгка абапёршыся выразна белаю рукою аб маю парту, яе шчырага нямоцнага голасу, калі яна пра што-небудзь пыталася.

І кожны раз я ішоў за ёю назіркам, калі яна вярталася са школы, вярталася з сынам, крышку большым за мяне, што вучыўся ў сёмым класе і быў з твару гэтакі самы, як яна, і гэтак мякка хаваў пад густымі вейкамі свае вочы.

Я ішоў з адчуваннем свае незразумелае адзіноты, наіўнага шкадавання, што ў мяне не гэтакая прыгожая маладая мама, і, мусіць, не гэтакі прыгожы я сам, і не гэтак хораша адзеты, як сын Чаславы Карлаўны, і не маю гэтакае самае скураное вайсковай сумкі, як мае ён, і столькі грошай, бо дае таму вусатаму салдату ў заячай шапцы, што вартуе за школаю склад, аж тры рублі, каб дазволіў стрэліць са свае вінтоўкі.

Дома мне мроілася школа, Часлава Карлаўна. З тамлівай радасцю я чакаў урока арыфметыкі, а калі ён прыходзіў, я сядзеў сцішаны ў сваіх думках, з нейкай патаемнаю асцярогаю ўглядаўся ў Чаславу Карлаўну. А яна стаяла ля дошкі, зрэдку адкідваючы з грудзей на шыю нячутна лёгкі шалік, спрытная, свабодная ў паставе. І мне думалася пра нязнаны празрысты свет, пра вялікі горад, куды я паеду, як вырасту, у той горад, дзе ўсе прыгожыя людзі, дзе ўсе хораша адзяюцца, смачна ядуць — булку з маслам, — як Кіра Фахрушава, што прыехала ў нашую школу недзе з Масквы. Вярнуся сюды хораша адзеты і нават з залатым зубам, як дырэктар школы, і мне падасць руку Часлава Карлаўна, як падае яна дырэктару школы, і загадкава засмяецца, як смяецца з ім, злёгку закідваючы назад галаву.

— Слухай, што я тлумачу, — сказала аднойчы Часлава Карлаўна, — і глядзі на дошку.

Я адчуў, як у мяне загарэліся шчокі. Мне здалося, што пра мае думкі ведае Часлава Карлаўна і ўсе вучні.

Зазваніў званок. Гэта званіў наш маўклівы вартаўнік, што заўседы хадзіў, адка-

пыліўшы ніжнюю цяжкую губу, і знянацку біў нас памялом. Мы ўцякалі і толькі тады нарэшце прыгадвалі, што гэта за ўчарашняе выбітае акно.

Часлава Карлаўна ўзяла пад паху журнал і пайшла з класа: яе цяжкія завушніцы павольна калыхаліся. За ёю наперабой пацягнуліся дзеці.

На вялікім перапынку мы бегалі на таўкучку: яна была праз дзве вуліцы ад нашае школы. Там смачна пахлі смажаныя семечкі, якія прадавалі па дзве шклянкі на рубель, і нехта вялікі ў дзіравым паліто, з якога лезлі касмылі бруднае ваты, іграў у тры тузы. Каля яго заўсёды стаялі людзі і цэлаю плоймаю таўкліся мы. Тут, на таўкучцы, можна было даведацца і пра свой «лёс». Кожны чалавечы «лёс» быў у папяровым канверціку. Канверцікі ляжалі ў фанернай скрыначцы, якую трымала на каленях жанчына з цвёрдым абветраным тварам і без аднае рукі. Пад фуфайкай у жанчыны ціха драмала, мякка закрываючы вочы, марская свінка.

— Хто хоча ведаць свой лёс — адзін рубель, адзін рубель, — нямоцна крычала абветраная жанчына і гладзіла рукою рахманага звярка.

Кабеты з пустымі кашамі, што трымалі на руках, з бітонамі, што віселі ўжо без накрывак за плячыма, падыходзілі да абветранае жанчыны і клалі ў адстаўлены кішэнь фуфайкі памяты рубель.

Жанчына з абветраным тварам даставала з-пад фуфайкі марскую свінку і тыцкала яе вусатаю пыскаю ў белыя канверцікі. Свінка доўга прынюхвалася, доўга шукала чалавечы «лёс» і нарэшце цягнула яго. Кабета брала канверцік, адыходзілася, разгортвала і, шавелячы губамі, чытала. Да яе падбягалі другія і заглядвалі ў паперку.

Мне таксама хацелася ведаць пра свой лёс. Назаўтра я папрасіў у мамы рубель — на сшыткі — і пасля ўрокаў пайшоў на таўкучку.

Абветраная кабета трымала на каленах фанерную скрыначку, але ў ёй, здаецца, яшчэ болей ляжала чалавечых «лёсаў». «Які тут мой?» — падумаў я і кінуў жанчыне ў пусты кішэнь свой мокры ад поту, — бо нёс, заціснуўшы ў руцэ, аж да школы, — рубель.

Свінка не прынюхваючыся выцягнула самую першую і блізкую ад яе паперку. Нікуды не адыходзячыся, я разгарнуў паперку, і перад маімі вачыма нейкай незразумелай радасцю замільгалі дзіўныя словы: «І спраўдзіцца воля твая, і прыйдзе шчасце тваё...»

І з памяці выплыў прыгожы твар Чаславы Карлаўны — я аж заплюшчыў вочы; твар хіснуўся, як у люстры вады, і згінуў. Нехта трымаў мяне за плячо. Я адкрыў вочы: перада мною стаяла Часлава Карлаўна; нехта ў вайсковай форме, немалады, хмуры, чырвоны ў твары, трымаў яе пад руку. У яго каля грудзей калыхаліся завушніцы Чаславы Карлаўны.

— Што ты тут робіш? Аддай мне гэтую паперку! — Часлава Карлаўна нахмурылася і прытупнула нагою. — І болей ніколі не хадзі сюды.

Я аддаў паперку, так і не дачытаўшы яе да канца.

Часлава Карлаўна згарнула паперку, зажмурылася і разарвала. Я пайшоў, думаючы, што там напісана болей. Услед за мною вецер нёс маленькія кавалачкі — яны круціліся і падалі людзям пад ногі. Я ўспомніў дзіўныя словы: «І спраўдзіцца воля твая, і прыйдзе шчасце тваё...» — і перад вачыма зноў стаяў прыгожы твар Чаславы Карлаўны, яе цяжкія завушніцы і хмуры муж.

Я ішоў у культмаг слухаць сіні патэфон, як ён спяваў пра цёмную ноч, пра свіст куль у гэтай ночы. Я любіў стаяць каля прылаўка і салодка сумаваць, уяўляючы недзе аднаго сябе ў гэтай страшэнна цёмнай ночы, а потым глядзець на доўгую чаргу, што хісталася, густа збіўшыся каля орсаўскага магазіна, — за хлебам. Хлеб прывозілі ў чырвонай скрыні на возе. Ён цёпла і свежа пах. Чарга тады раўнялася, расцягвалася яшчэ далей: пачыналіся таўканіна і крык каля дзвярэй. Я ішоў на чыгуначную станцыю: там спыняліся таварнякі, на платформах стаялі ўкрытыя брызентам «кацюшы», у доўгіх саставах везлі палонных немцаў, прыходзіў пасажырскі цягнік: у вокны глядзелі незнаёмыя людзі, да тамбураў беглі мястэчковыя кабеты, несучы ў талерках вараную бульбу. На перон выходзілі пасажыры, чыталі на будынку вакзала назву станцыі і куплялі цёплую бульбу. Я глядзеў на цягнікі: яны ішлі ў далёкі свет, ля перона яшчэ доўга ўздрыгвалі і ляскалі рэйкі. Я вяртаўся дадому, думаючы пра белыя гарады, куды некалі паеду і я. Над дарогаю калыхаўся, мроіўся ранні верасень. Лятала павуцінне, чаплялася на ўзмежках за сухі быльнік і вострая блішчала. Нізка і шумна плылі цераз дарогу зрудзелыя пад восень шпакі. У мяккай сырасці млеў позні шэры дзень. Весялела маладое жыта па ўзгорках. Шчыльна цямнелі лясы за жытам. Пры лясах у лагчыне шарэла наша вёска, жоўклі бярозы пад хатамі. І мне было дзіўна, што за сінімі лясамі не канчаецца свет, што недзе там стаяць другія вёскі, пад хатамі жоўкнуць бярозы, падае лісце на стрэхі і што недзе там, як і тут пры дарозе, жан-

чыны ў доўгіх спадніцах капаюць бульбу і гэтаксама стаяць, абапёршыся на капачы, каб адышла спіна. І гэтак цяжка скрыпяць нагружаныя белымі мяхамі вазы, натужваюцца коні, і на іх цмокаюць мужчыны і падштурхоўваюць плячом воз.

Недзе ў мяне за спіною на вечар хілілася сонца і дагарала ў вокнах крайніх хат нашай вёскі, а на грудку за вёскаю, там, дзе было нашае поле, дзе мая мама капала бульбу, мігцела шкельца. Да мяне цягнуліся і рваліся, ніклі і зноў, успыхнуўшы, туга трымцелі тонкабліскучыя праменні.

Папалуднаваўшы дома, я ішоў на тыя грудкі памагаць маме падносіць кошыкі з бульбай і ссыпаць. Сонца ўжо не было — толькі там, за мястэчкам, дзе яно схавалася, светла чырванела неба. Выразна цямнела над мястэчкам высокая вадакачка. А пасля неба рабілася карычнева-фіялетавае. Мы з мамай сядзелі на мяшках і чакалі падводу.

— Будзе калгас, то ўсім будзе аднолькава... — казала мама, і цёмныя патрэсканыя рукі яе ляжалі на прыполе.— А то за калодзеж — адрабляй, за каня — адрабляй...

У нашай вёсцы ўжо гаварылі пра калгасы, і кожнае суботы ціхім чэрствым вечарам, спатыкаючыся ўпоцемку на вуліцы, узбіваючыся на платы, па вёсцы хадзіў старшыня сельсавета і разам з ім, расслабіўшы цёплыя хусткі, настаўніцы з нашае школы.

Аднойчы ў нашую хату старшыня прыйшоў з дырэктарам школы і Чаславай Карлаўнай.

— А-а, стары знаёмы, — сказала Часлава Карлаўна, мусіць, з радасцю, што ўбачыла мяне. Я сядзеў за сталом — якраз адрабляў урокі.

Я засароме́ўся і схаваў пад лаўку босыя ногі. Мама засаромелася таксама — пачырванела і пачала спешна прыбіраць у хаце.

— Нічога, нічога, хадзяйка... — Старшыня агледзеў нашу хату, і вочы яго спыніліся недзе на сцяне, на мамінай яшчэ дзявочай павялічанай фатаграфіі. — Ну, дык як нашчот калгаса, хадзяйка?..

— Як усе добрыя людзі, так і я. — Мама змахнула фартухом з услона. — Во садзіцеся... А я вам скажу, якая з мяне калгасніца... Няхай во багацейшыя — у іх коні ёсцека.

Настаўніца і дырэктар школы таксама разглядалі маміну фатаграфію — мама там яшчэ была прыгожая.

Часлава Карлаўна падышла да стала — лёгкім ветрам дыхнуў на мяне светлы пах яе духоў, і ў мяне, здаецца, закружылася галава.

— Ты рашыў задачу? Помні — яна з двума невядомымі. — Вочы ў яе былі цёмныя і ціха мільгалі.

— Ага...

Яна абняла мяне адною рукою, і на тонкім пярсцёнку ў яе бэзавым святлом мільгануў каменьчык. Я стаіўся ад нечаканага шчасця, з памяці зноў выплылі тыя дзіўныя словы: «І спраўдзіцца воля твая, і прыйдзе шчасце тваё...»

— А як з пастаўкаю? Нябось, слаба, га? — старшыня гаварыў ужо недзе з сенцаў. — Дык думай пра калгас, хадзяйка.

— Што ж... Я ўжо ні першая ні апошняя, — сказала мама, стоячы каля дзвярэй.

За старшынёю выйшла настаўніца. Дырэктар школы працягнуў з сенцаў руку. Часлава Карлаўна ўзялася за яе і асцярожна ступіла за парог. У сенцах, мусіць, на нешта спатыкнулася — залілася смехам. Зарагатаў дырэктар школы, і яны доўга чамусьці шукалі клямку.

У той вечар маме не спалася: яна гаварыла пра вайну, пра калгасы, а я драмаў пад гэтую гаворку, успамінаючы цёмныя вочы Чаславы Карлаўны, яе прыгожы твар і тонкі пярсцёнак з бэзавым каменьчыкам. І ноччу яе сніў. Мы хадзілі з ёю за рэчку ў карычнева-сіняваты голы алешнік, што пах ветрам і сырым холадам шэрае восені, зграбаць лісце. Набіралі яго поўныя дзяружкі і неслі дадому на подсціл карове, як неслі з мамай, па гнуткай кладцы, праз чужыя падворкі, — і з дзяружкі ў Чаславы Карлаўны ўсё падала мне пад ногі зрудзелае альховае лісце. Я ішоў па гэтым лісці — яно чуйна і мякка шапацела пад нагамі. Назаўтра мне ўспамінаўся гэты сон. А Часлава Карлаўна ўвайшла ў клас па-новаму прыгожая, іншая, чым у той вечар, — у шэрай куртачцы з пазалочаным замочкам, у просценькай спадніцы, у гумовых бліскучых ботах, завязаўшы пад бараду выцвілую празрыстую касынку, — і выдавала зусім маладою, жвавою, як дзесяцікласніца.

— Дзеці, мы паедзем у лес, — сказала яна, і на шчоках у яе задрыжалі ямачкі.

Клас зашумеў, затупаў ад радасці нагамі.

— Мы будзем загатаўляць дровы.

На школьным двары, выстраіўшыся, ужо стаялі старшакласнікі — падпяразаныя піламі, з сякерамі ў руках. Сякеры блішчалі халодным і вострым лязом. Наш клас прыст-

роіўся самы апошні. Мы пайшлі на вакзал. Дзесяцікласнікі не ў лад, збіваючыся, зацягнулі песню.

Да нас падбегла Часлава Карлаўна і ўзмахнула белымі рукамі:

— Ну, памагайце і вы!

Але песня ў нас не выходзіла. Мы заспявалі толькі ў вагоне. Часлава Карлаўна адчыніла акно — у вагон хлынуў тугі вецер і закруціўся разам з салодкім паравозным дымам. Часлава Карлаўна нямоцна зажмурылася, мусіць, радасна прыслухоўваючыся, як па твары чутна плыў і плыў вецер, як лёгка трапяталася над брывом, над вокам празрыстая пасма валасоў. Я ўсё глядзеў і глядзеў на яе.

З лесу варочаліся толькі мы — пяцікласнікі, старшыя класы засталіся начаваць. Мы ўсе пахлі дымам, смалою — мы сцягвалі і палілі галлё, і рукі ў мяне млява шчымелі і нылі. Каля мяне ў вагоне сядзела Часлава Карлаўна і таксама прыемна пахла сырым дымам, так, як пахла мая мама, калі паліла ў печы зялёным сасновым галлём.

Асалавелыя, маўклівыя, мы яшчэ цягнуліся з вакзала ў школу— па свае сумкі.

— А заўтра пойдзем яшчэ? — хітра пытала ўжо ў класе Часлава Карлаўна, і на шчоках у яе зноў выступілі непрыгожыя ямкі.

— Пойдзем, — як заўсёды, за ўсіх нас крыкнуў з апошняй парты Капейка.

— Толькі не забывайцеся пра арыфметыку. Ці ж усе рашылі задачу?

— Усе-е-э.

— А можа, хто хоча рашыць яшчэ адну? Я дам свой задачнік.

Усе маўчалі, бо ва ўсіх былі свае задачнікі, толькі я перапісваў умовы задач у Кіры Фахрушавай. Часлава Карлаўна глядзела на мяне і падышла да мае парты.

— На табе, Мечык.

Яна паклала задачнік на маю парту — я пачуў, як ён лёгка запах светлымі духамі.

Потым ён гэтаксама пах у нашай хаце — і, мне здавалася, у хаце зрабілася хараша, як бывае хараша перад вялікаднем, калі ў нас пахлі свежыя яловыя лапкі, пазатыканыя пад бэльку, і сыры жоўты пясок, якім мама пасыпала гліняны ток. Цэлы вечар я рашаў задачы, а мама ўпраўлялася з вячэраю — у печы патрэсквалі і стралялі на хату чырвонымі вугельчыкамі дровы.

— Будзе госць, — гаварыла мама і не баючыся брала пальцамі яшчэ не астылы, што пераліваўся чырвона-сіняватым адлівам, вугельчык і кідала назад у печ.

І мне думалася, што гэтым госцем у нашай хаце будзе зноў Часлава Карлаўна, думалася пра тое, як мы заўтра зноў будзем ехаць у лес, будзе калыхацца жоўты вагон і будзе насупраць мяне сядзець Часлава Карлаўна, а я буду глядзець на яе белы прыгожы твар, на завушніцы, што будуць лавіць сонца, што будзе коса свяціць у наш вагон, на плячо Чаславы Карлаўны.

Але назаўтра раніцаю рэдка і буйна пасыпаўся дождж, і ў школу ўсе прыйшлі мокрыя, невясёлыя, што ніхто нікуды не паедзе, і пасля званка чакалі Чаславу Карлаўну — меўся быць яе першы ўрок, — прыслухоўваючыся, як у вадасцёкавай трубе холадна, аж шэрхне скура, шуміць дажджавая вада і нудна крычыць на школьным двары мокрая варона.

У клас, прыпазніўшыся, увайшоў фізрук, паныла сказаў, што будзе фізкультура. Толькі перад апошнім урокам перапалоханая, здзічэлая Кіра Фахрушава прынесла ў клас нечаканую навіну: сёння ноччу ў лесе параніўся і, можа, памрэ сын Чаславы Карлаўны — ён укінуў у агонь снарад. Кіра сціснула каля грудзей худыя кулачкі і заплакала першая, за ёю мокра зашморгалі насамі ўсе дзяўчаткі. Хлопцы панура маўчалі. Мне чамусьці было шкада не сына Чаславы Карлаўны, а яе самую. У мяне ў нейкай дзіўнай асалодзе закружыліся, замільгалі нечаканыя думкі: некалі Часлава Карлаўна забудзецца, што ў яе быў сын, а я прыйду і скажу, што хачу быць у яе за сына. І яна спярша заплача, а потым засмяецца, абдыме, пацалуе мяне, павядзе дадому. І я стану жыць у хаце з белымі фіранкамі, з цёплай пафарбаванай падлогай, з мяккімі ходнікамі — у такой самай хаце, у якую я заходзіў аднойчы з мамаю, яшчэ пры немцах, калі мы насілі прадаваць у мястэчка малако. І мяне будзе наведваць мама. А Часлава Карлаўна будзе нячутна хадзіць па ходніках у блакітным доўгім халаце з бліскучымі кветкамі, і з-пад халата будуць відны чырвоныя пантофлі з пушыстым белым кутасікам, як у той пані, якой мы прадавалі малако. Толькі ж куды дзенецца немалады, хмуры муж Чаславы Карлаўны?

На другі дзень у нашым класе замест арыфметыкі была зноў фізкультура. Была яна і на трэці... Міналі дні — ужо ў нашай школе ўставілі падвойныя рамы, ужо мы з мамаю на агародзе высеклі капусту, заклалі кастрыцаю падаконне, ужо раніцаю скрозь на стрэхах

шарэў марозік, шэрхла і цвярдзела зямля на дарогах — усе чакалі зімы, і да нас прыйшла выкладаць арыфметыку хімічка з сёмага класа — Чаславы Карлаўны не было.

Ужо аднойчы за акном марудна сыпаўся густы снег — у класе стала цёмна. Мы ўсё прыўставалі і глядзелі ў акно і не маглі дачакацца перапынку. І беглі ўсе на двор, дзе ляжаў сыры снег і крохка хрумсцеў пад нагамі, дзе ўжо мільгалі снежкі і цяжка гупалі ў дашчаты ганак, пакуль нехта не рассадзіў акно, пакуль не выбег той самы пануры вартаўнік, перавярнуўшы ў руках памяло. А Часлава Карлаўна ўсё не прыходзіла ў школу.

Я стаў адчуваць адзіноту, сумную шэрасць апошніх дзён восені і нейкую невыразную тугу, што Часлава Карлаўна не прыйдзе ніколі, хоць хімічка казала, што Часлава Карлаўна хутка выздаравее, што з бальніцы ўжо выйшаў яе сын, — але мне невядома чаму не верылася, і я думаў, што Часлава Карлаўна ніколі не будзе ведаць, што я яе любіў і што яна для мяне была самаю прыгожаю на свеце. А можа, і добра, што яна не дазнаецца пра гэта і ёй не будзе сорамна, як бывае мне, калі я думаю пра яе і ад сораму аж заплюшчваю вочы. Але мне хораша ад гэтых думак, асабліва раніцай, калі я адкрываю вочы і раптам успамінаю яе — і гляджу ў яснае акно, уяўляючы новы дзень, блізкасць зімы, празрыстага марозу, зыркага, пякучага снегу, сініх ценеў на снезе і зноў яе — Чаславу Карлаўну.

У школу Часлава Карлаўна прыйшла на трэцім тыдні: ужо была зіма, за акном сцішна і роўна калыхаліся сосны, ахапкамі з галля сыпаўся пухкі снег, церушыўся на ветры, калюча мігцелі на сонцы драбнюткія сняжынкі, бязважка плылі ў нашыя вокны і прыставалі да шкла. А Часлава Карлаўна глядзела недзе туды за вокны на сінявата-ясны дзень, на косае, разарванае на лапікі сонца, што калыхалася на сцяне ля дошкі, і раптам сціхала і пачынала зноў гаварыць нямоцным, ціхім голасам, і ёй, мусіць, было цяжка.

На трэцім тыдні прыйшоў у школу яе сын. З забінтаванаю, падвязанаю леваю рукою ён хадзіў па калідоры, вочы ў яго раз'ятрана блішчалі, за ім цугам цягнуліся дзеці, а поруч з ім хадзіў Капейка, лісліва яму ўсміхаўся і адпіхаў дзяцей. А я патаемна ўсё цікаваў за ім, за сынам Чаславы Карлаўны, і невядома чаму сťараніўся яго.

А раз я стаяў на ганку. Была раніца, было адлежна: са страхі мякка капала ў рыхлы снег празрыстая вада, на страсе недзе на коміне валтузіліся і крычалі галкі, біліся дзеці ў мокрыя снежкі, знарок прытворна, як дарослыя, пішчалі дзяўчаткі і, засланяючы твар локцямі, уцякалі ў школу. Іх гнаў сын Чаславы Карлаўны. Расчырванелы, задыханы, ён спыніўся на ганку, сцягнуў з галавы ўсю ў снезе вушанку з бліскучаю кукардаю, абабіў вушанку аб калена, набычыўся і спытаў у мяне:

— Ты чаго ўставіўся?..

Я, мусіць, зачырванеўся і пастараніўся, каб уступіць яму дарогу, але ён падставіў падножку, я слізгануўся і, ускінуўшы рукі, расцягнуўся тут жа на парозе.

Каля нас ужо сабраліся і рагаталі дзеці. Я ўстаў, адчуваючы нейкі раптоўны глухі звон у вушах, а ў вачах у мяне, мусіць, ужо дрыжалі слёзы.

— Стой! — сын Чаславы Карлаўны дыхнуў адкрытым ротам мне ў твар.

Я пхнуў яго ў грудзі. Сын Чаславы Карлаўны хапіўся рукою за ашаляваны вугал ганка, хацеў яшчэ ўстояць на нагах, але аступіўся і неяк бокам, забінтаванаю падвязанаю рукою паляцеў з высокага ганка. З галавы ў яго звалілася і пакацілася аж пад капеж вайсковая вушанка з бліскучаю кукардаю.

Пачуўся раптоўны крык. Я ўбачыў, як з весніцаў ужо сюды, коўзаючыся на слізкай зледзянелай сцежцы, бегла Часлава Карлаўна.

Ад страху і нечаканасці ў мяне закацілася сэрца.

Сын Чаславы Карлаўны ўжо ўстаў і круціўся на адным месцы, шукаючы сваю шапку.

— Вось, сынок, вось. — Часлава Карлаўна падняла шапку, рукі ў яе дрыжалі. — Ты не пабіўся, не? Хто ж гэта цябе?

Яна стаяла белая, нейкая раптоўна збянтэжаная.

— Ён, — паказаў на мяне яе сын, не падпімаючы вачэй: яму, пэўна, было брыдка.

— Ну, хадзем, ты не лепшы... — Яна тузанула яго за руку і бокам прайшла каля мяне. Зусім блізка, моўчкі — за ёю віўся лёгкі і светлы пах духоў.

Я стаяў, адчуваючы нейкую невядомую для сябе віну, сорам, брыдкасць — усё разам.

Празвінеў званок. І гэтаксама мы чакалі Чаславу Карлаўну — а яна ўвайшла ў клас гэтаксама прыгожа і чыста адзетая, і гэтак павольна калыхаліся яе цяжкія завушніцы, лавілі каля пляча сонца, але яго не было.

— Даруйце, Часлава Карлаўна. — Я падняўся з лаўкі, трымаючы ў руках задачнік.

Вочы яе насцярожана глянулі на мяне, здзівіліся і зусім не мігалі. Яна падалася да мяне:

— Ну добра, Мечык, — збянтэжылася і залілася чырванню.

— Вось ваш задачнік. Дзякую... — Я апусціў вочы.

— Дзіўны ты... — У голасе была спагада і нейкая далёкасць.

«Няўжо вы не ведаеце, што я люблю вас. І сына вашага буду любіць. Усё, што вы хочаце», — але я маўчаў.

Яна ўзяла белымі рукамі задачнік — на пальцы ў яе ясна мільгануў тонкі пярсцёнак.

Я сеў, і на мяне раптам нахлынула цяжкая крыўда, што яна ніколі не будзе ведаць пра гэта і, пэўна, не хоча — у яе ёсць свой клопат, сын, той хмуры муж, сталасць, а я яшчэ зусім малы.

На другі год яе не было ў нашай школе. Крыўда мая прайшла, застаўся сум, нейкі невыразны сум, як сум перад восенню па яснай вясне, па першаму грому, празрыстаму лістку і маладой пяшчотнай траве, ціхі сум, што ў наш клас ніколі болей не прыйдзе Часлава Карлаўна. І ў мяне яшчэ доўга тлела туга па ёй. Недзе ў старэйшых класах прайшла і яна — у мяне было ўжо нешта другое, я вастрэй і больш стала думаў пра вялікія гарады.

І вось цяпер, праз дваццаць з нечым год, калі я бываю дома, дзе лячуся ўспамінам пра няблізкае і падхарошанае даўняе, да мяне зноў чамусьці прыходзіць радасная туга стрэцца з Чаславай Карлаўнай. Я ж бачыў далёкія гарады, нешта ў маім жыцці спраўдзілася, і я крышку давольны гэтым. Але, пэўна, і цяпер я не сказаў бы ёй пра тое, што я яе любіў, любіў з неразважнай, смешнай дзіцячай затоенасцю. Не сказаў бы. Бо мы заўсёды мала добрага гаворым другім, баючыся чужое радасці, і, мусіць, гэтак трацім сваю.

1965

САЛОДКІЯ ЯБЛЫКІ

1

«Старасту» — абструганую яловую палку з накарэлым на ёй цестам (мусіць, нехта мяшаў свінням і коням) — да Папялішыных прынёс стары Цурусь. Папялішыных якраз не было дома: на дзвярах вісеў замок — жалезнае конскае пута. Стары Цурусь пастаяў каля парога, аддыхаўся, паставіў палку каля вушака і пасунуўся дадому.

«Стараста», пасля таго як партызаны застрэлілі Івана Якімчыка, ішоў па вёсцы радоўкаю. Сёння адбыла адна хата за старасту, назаўтра другая.

На трэцім тыдні чарга дайшла да Папялішынай Марылі.

Марыля жыла адна з дзесяцігадовым Тонікам, які быў рыхтык колішні кравец, што шыў па хутарах кажухі, і крошкі падабраў, і гэтакі быў таўстагубы, і гэтак зацята глядзеў спадылба, як яго прызнаны цэлаю вёскаю, але не запісаны ў метрыцы бацька. І нават насіў бацькаву мянушку — Паплісты. Мужа ў Марылі не было. Да вайны яна жыла пры братах, покуль тыя не пажаніліся і, аддзяліўшыся, не пакінулі на яе старую, растрэсеную, у адзін пашарак хату.

Закарэлую ў цеста яловую палку — знак, што гэтая хата сёння за старасту, — Марыля ўбачыла тады, калі вярнулася з поля даіць пад вечар карову. Яна скінула з плячэй дзяружку сырое бярозкі, перамешанае з свірэпаю, і, шукаючы пад падрубаю каля дзвярэй ключ, агледзела яловую палку. Гэту палку, яна добра помніць, прыносілі пад дзверы яшчэ «за польскім часам», калі ў вёсцы ўвялі варту.

— Які ж з мяне стараста? — закрычала на ўвесь надворак Марыля, каб, мусіць, чулі і суседзі. — Хіба ж у вёсцы пазводзіліся мужчыны?

Яна ўзяла палку і пайшла шукаць свайго Тоніка, каб занёс «старасту» да Мартына Жолудзя, з якім яна ўжо нешта з год не гаварыла, пасварыўшыся за калодзеж

Марыля выглянула за гумны і, нікога там не ўбачыўшы, пайшла ў канец вёскі на грудок, адкуль усе мацяркі клікалі сваіх дзяцей, калі трэба было палуднаваць і выганяць на пашу быдла. Папрыганяўшы на дзень, пастухі цэлаю плоймаю моклі ў рэчцы.

— Тонік, каб ты не дождаў, дадому ідзі, — гукнула Марыля і, засланяючыся рукою ад сонца, стала глядзець туды, пад алешнік, пад рэчку, дзе па беразе бегалі голыя як бізуны, дзеці. Адыходзячыся аж да самых гародаў, яны набіралі разгон і скакалі, мусіць, у рэчку.

— Не чуе, недавярак, — сказала Марыля і гукнула яшчэ раз: — Тонік, каму я кажу, дадому ідзі!

Тонік якраз сядзеў пад берагам — адтуль была відаць яго вострая худая спіна — і, засунуўшы руку ў слізкія паабрастаныя зялёнаю бадзягаю карчы, толькі чуў, як мякка